BENDA KÁLMÁN

BOCSKAI ISTVÁN

1557–1606

Ha Bocskai nevét halljuk, az 1604-ben induló nemzeti szabadságharc vezérére gondolunk, aki véget vetett Rudolf császár-király és kormánya magyarországi önkényuralmának, rákényszerítette az udvart az ország alkotmányos különállásának és a protestáns vallások szabadságának elismerésére, ugyanakkor békét közvetített a császár és a szultán közt, leállítva ezzel az országban másfél évtizede dúló pusztító, de eredménytelen háborút. A történészt azonban nemcsak a végeredmény érdekli, hanem az az út is, amelyen át a Habsburg-barát bihari főúr eljutott a Habsburgok elleni szabadságharcig, érdeklik azok a körülmények, amelyek alakították gondolkodását, formálták magatartását.

Bocskai 1557-ben született Kolozsvárott, de gyermekkorát és serdülő ifjúságát nagyrészt Bécsben és Prágában töltötte, a császári nemes apródok közt. Apja a belső harcokban hol az egyik, hol a másik oldalra állt: tanácsosa volt Miksa királynak, majd János Zsigmond erdélyi fejedelem kancelláriáját vezette. Az 1576-ban, tizenkilenc éves fővel Erdélybe érkező Bocskai Istvánt a gyulafehérvári udvarban tárt ajtók fogadták. Családja rokonságban állt a legelőkelőbb nemzetségekkel, magával a Báthory családdal is. Báthory István fejedelem, akit a lengyelek királyukká választottak, s éppen Bocskai érkezésének heteiben indult el Krakkóba, testvérét, Kristófot tette meg vajdává, akinek felesége Bocskai nénje volt. A fiatalember alig húszévesen már a fejedelmi tanács tagja volt. Báthory Kristóf, majd István király halála után Bocskai a kiskorú fejedelem, Báthory Zsigmond gyámja lett. 1592-től váradi kapitány, az ország legfőbb végvárának és egész haderejének parancsnoka.

A CSÁSZÁR OLDALÁN

Az Erdélyi Fejedelemséget Báthory István emelte ki a politikai jelentéktelenségből. Fejedelemként megszilárdította önállóságát, lengyel királyként pedig birodalmi politikája egyik sarokkövévé tette. Mivel megítélése szerint a török és a német (értsd: Habsburg-) hatalom a lengyel és a magyar népre egyaránt végzetes, együttes erővel akarta megállítani hatalmi terjeszkedésüket. Egy államszövetségben kívánta egyesíteni Lengyelországot, Erdélyt és a Magyar Királyságot, *„mely ha meglehetne, sem töröktül, sem némettül nem kellene félnünk”*. Ebben a tervben Erdélynek központi helyzeténél fogva kiemelt jelentősége volt, hiszen szinte háromfelől határos volt a Török Birodalommal, a keletre elterülő ortodox államokkal és a Magyar Királysággal is.

István király halála (1586) véget vetett a lengyel–magyar együttműködésnek, az erdélyi politika azonban továbbra is a kettészakadt ország egyesítésére és a török kiszorítására irányult. Mivel pedig a harcokban megroppant Magyarország ereje erre nyilvánvalóan elégtelen volt, a meghiúsult lengyel–magyar együttműködés helyébe a császárral való szövetség lépett. Ezen elképzelés kialakításában már jelentős része volt az erdélyi politikai és katonai irányítást kezében tartó Bocskai Istvánnak. Ő volt az, aki – együttműködve a fejedelem gyóntatójával, a „hitetlenek” elleni szent háború pápai gondolatát képviselő jezsuita Alfonzo Carillóval – rávette Zsigmondot a Portának való hűség felmondására, ő adta a katonai támogatást a törökkel való szembefordulást kalandor politikának bélyegző ellenzék megsemmisítésére, s ő kötött szövetséget Erdély nevében a császár-királlyal.

Ennek eredményeként a kettészakadt Magyarország 1595-ben szoros katonai szövetségben egyesült – indulhatott a török elleni felszabadító háború. Az erdélyi hadak visszavették a Temesköz várait, a Maros vonalát védő Lippát és Jenőt, majd a Bocskai vezetésével Havasalföldre nyomuló sereg – Mihály havasalföldi vajda támogatásával – Gyurgyevónál megverte és megfutamította a nagyvezír hadát. Rudolf császár-király csapatai azonban nem tudtak döntő sikert elérni, számuk ehhez nem is volt elégséges.

A Habsburgokkal kötött szövetség tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Erdély magára maradt, a török bosszúja pedig nem késett. Báthory Zsigmond idegei összeroppantak, lemondott, fejedelemségét Rudolf császár-királynak adta át. Erdély és Magyarország most valóban újra egyesült egy uralkodó jogara alatt, anélkül hogy a külső védelemhez szükséges erő rendelkezésre állt volna. A Porta pedig nem nézte tétlenül, hogy Erdély a császár kezére került. Basta császári generális néhány ezer zsoldossal levonult Erdélybe, de nem tudta a fejedelemséget megvédeni, ereje csak arra futotta,

hogy a török szövetséghez visszatérő politikai és katonai párt szervezkedését szétzúzza. Erdély földje évekre hadszíntérré vált, amelyen a belső ellenség, császári zsoldosok, török és tatár hadak verekedtek, miközben Mihály havasalföldi vajda is beleszólt a küzdelembe. Az ország, melyet a háború mindaddig megkímélt, néhány év alatt teljesen elpusztult. Bebizonyosodott: a Porta nem tűri, hogy Erdély a német-római császári koronát is viselő magyar király jogara alá kerüljön, és az egyesülést képes megakadályozni. A török hűbériség felmondása a fejedelemség számára háborút és pusztulást jelent.

Ez a felismerés együtt járt a Habsburg királyok politikájához fűzött illúziók szertefoszlásával. Az 1590-es években sokan hitték – nemcsak Erdélyben, hanem a királyi Magyarországon is –, hogy a Német-római Birodalom érdekei az oszmánok elleni harc kérdésében azonosak Magyarországéval, s a török hatalom visszaszorítása a Habsburgok politikájának is központi eleme. Az 1600-as évekre világossá vált, hogy Rudolf császár-királynak nincs, nem is lehet külön magyar külpolitikája, hiszen a Magyar Királyság érdekei a birodalmi érdekeknek vannak alárendelve, annak függvényei csupán. S bár a császár büszkén hangoztatja a középkorból örökölt hitvédő küldetését, ezt nem annyira a pogánynak mondott mohamedán törökökkel, hanem a saját országain belüli „eretnekekkel", a protestánsokkal szemben kívánja érvényesíteni. A „hitetlenek" elleni harc hatalmi-politikai és eszmei szempontból is másodlagos volt csupán, s a Magyarországra érkező idegen zsoldos csapatok ennek megfelelően viselkedtek. Megkezdődött a protestánsok fegyveres üldözése, a katonaság a falvakon és a mezővárosokon élősködött. A parasztság az atrocitásaik elől a mocsarak közé húzódott, sőt előfordult, hogy a török oltalma alá menekült. Erdély után az egész ország hadszíntérré vált, a keresztény hatalmak győzelmének reménye azonban szertefoszlott. A Bocskai által képviselt, sőt erőltetett elképzelés politikai és katonai csődhöz, az ország pusztulásához vezetett.

Hogy erre Bocskai mikor döbbent rá, pontosan nem tudjuk megmondani. Báthory Zsigmond lemondása után még teljes meggyőződéssel a császár-király oldalán állt, de aztán egyre inkább kételyei támadtak Rudolf katonai erejében és szándékaiban. Kételyeinek hangot is adott, mire 1601-ben Prágába hívták, és a várost csak kétévi internálás után hagyhatta el. E két év alatt közelről szemlélhette a birodalmi politika tehetetlenségét, a katonai irányítás teljes csődjét. Hazatérve bihari birtokain láthatta a pusztulást, melyet végső soron az általa elindított politika eredményezett. Ahogy a kortárs történetíró oly egyszerűen és mégis oly kifejező tömörséggel írta: *„kezde gondolkodni maga és nemzete felől"*. Bár sem politikai, sem katonai hatalommal nem rendelkezett, elhatározta, hogy változtat a helyzeten. Kezdetben nyilván nem gondolt többre, mint hogy Erdélyt visszaállítja korábbi állapotába, s a császár jogara helyett az országot ismét a Porta mellé viszi, esetleg a saját fejedelemsége alatt. Erre biztatták a török földre menekült erdélyi bujdosók is, élükön az ifjú Bethlen Gáborral. Bocskai a temesvári pasa közvetítésével óvatos, tapogatózó tárgyalásokba kezdett, ám 1604 őszén a dolgok váratlan fordulatot vettek.

Bocskai István tallérja

A szabadságharc élén

Jacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a kassai főkapitány gyanút fogott, és utasítást adott a váradi alparancsnoknak, Cyprian Concininak, hogy foglalja el Bocskai várait, Szentjobbot és Kerekit. Ugyanakkor hadával maga is megindult, nyilvánosan a török ellen, valójában Bocskai megalázására. Bocskainak határoznia kellett: menekül vagy ellenáll. De hogyan álljon ellen, amikor nincs serege, s a nemesség nem mutat hajlandóságot, hogy védelmére keljen? A segítség onnan jött, ahonnan talán legkevésbé várta: a kóborló szabad hajdúk, valamint a császári seregben vonuló hajdúk részéről, akik Biharba érve döbbentek rá, hogy nem a török ellen vezetik őket. Bocskai egy későbbi levelében így mondta el a történteket: *„Azok* [a hajdúk] *a dolgot eszekben vévén, magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni, úgy megháborodtanak volt, hogy* [...] *magok jövének érettünk, amikor immár Szentjobbot tőlünk elvötték és Kereki várát vitták."* A titokban történt megegyezés után, 1604. október 15-én Álmosd és Diószeg közt a hajdúk egy része lesbe állt, és éjszaka megrohanta a vonuló császári sereget, mely rövid harc után megfutamodott. A törvényekben megbélyegzett, a nemesség által a társadalom söpredékének tekintett hajdúk és a bihari nagyúr összefogásával így indult meg első nagy Habsburg-ellenes szabadságharcunk.

A császár és környezete kezdettől fogva vallásháborúnak bélyegezte a szabadságharcot, mondván, hogy az „eretnek" tanok által félrevezetett protestáns alattvalók a katolikus uralkodó hatalma ellen lázadtak fel, hitbeli alapon. Ez az állítás azonban teljesen hamis. Való igaz, a fölkelés kirobbanásának okai közt nem elhanyagolható az, hogy az udvar támadást indított az ország óriási többségét kitevő protestánsok ellen, katonai erővel elfoglalva templomaikat, elűzve prédikátoraikat és megtiltva vallásgyakorlásukat. A szabad vallásgyakorlat azonban a parasztság, a jobbágyság tömegei számára szinte az egyedüli emberi szabadságjogot jelentette. A fölkelők nem akarták a maguk vallási nézeteit másra kényszeríteni, csupán a sajátjukat megvédeni. S bár a protestáns vallásgyakorlat biztosítása a tárgyalásokban mindig az első helyen állt, végül is csak egyike volt az alkotmányjogi követeléseknek.

Ugyanakkor nem lehet vitás, hogy a szabadságharcnak kimondottan protestáns, ezen belül kálvinista jellege volt. Nemcsak azért, mert a fegyverre keltek nagy többsége – köztük maga Bocskai is – a református hitet vallotta, hanem azért, mert a fölkelés ideológiáját Kálvin tanai szolgáltatták. Kálvin volt az, aki – szemben a katolikus egyház álláspontjával, amelyet Luther is elfogadott – bizonyos körülmények közt nemcsak megengedte, hanem kötelezővé tette hívei számára a fegyveres szembefordulást a világi hatalommal.

Eszerint az uralkodással nemcsak jogok, hanem kötelességek is járnak. Ha az uralkodó ezeket nem teljesíti, méltatlanná válik Istentől elrendelt hivatásához, zsarnokká lesz, s a híveknek, az alattvalóknak erővel kell őt a helyes útra visszatéríteniük. Isten ilyenkor szabadítót támaszt, aki az ő nevében vezeti a küzdelmet. Míg a katolikus és az evangélikus vallás tiltotta az Istentől eredő világi hatalommal való szembenállást (ahogy *Luther* mondotta: vállalni kell a mártírsorsot), s így belenyugvásra nevelt, a kálvini tanok ellenállásra buzdítottak. Ez a tanítás formálta a magyarországi politikai közvéleményt, s a fölkelés egysége e vallási tanítás jegyében született meg. Bocskai mély meggyőződéssel Isten küldöttének vallotta magát, s a közvélemény úgy is fogadta, *„a magyarok Mózesét"* köszöntve benne. Ez az isteni küldetésbe vetett kölcsönös hit tette lehetővé, hogy a hajdú a nagyúr segítségére siessen, s megfordítva: a nagyúr széles társadalmi hátteret tudhasson maga mögött.

Rudolf császár – akit mérhetetlenül felháborított, hogy alattvalói „fellázadtak" ellene – végül öccsét, Mátyás főherceget bízta meg a magyarokkal folytatandó tárgyalással. A király – miután sikertelenül próbált külföldi segítséget szerezni – ígéretet tett arra, hogy a magyarországi méltóságokat magyarokkal tölti be, a végvárakba magyar katonákat telepít, a protestánsoknak vallásszabadságot engedélyez. Arról azonban hallani sem akart, hogy Erdély önállóságát elismerje s az északkeleti megyéket átengedje Bocskainak. Amiért annak idején Bocskai küzdött – hogy az ország Habsburg-vezetéssel egy kézben legyen –, ahhoz most Rudolf ragaszkodott. A török – amely kezdettől fogva tüntetően felkarolta a fölkelést és vezérét – szívesen látta volna, ha Bocskai kerül a magyar trónra, s azt sem bánta volna, ha az új király Erdélyt is megtartja.

Korábban történetírásunk úgy vélte, a Porta semmilyen formában sem járult volna hozzá Magyarország egy kézben történő egyesítéséhez, ezzel szemben az újabb kutatások (Péter Katalin tanulmánya) azt igazolják, hogy a török vezetés csak a császár jogara alatti egyesítést ellenezte. Tudta ugyanis, hogy a 16. század háborúiban meggyöngült Magyarország és Erdély egyesült ereje sem jelent számára katonai veszedelmet, míg a Habsburgok jelenléte a Német Birodalom, a pápaság és Spanyolország összefogását hozhatja. A Habsburgok kiszorítása, magyar uralkodó trónra ültetése tehát számára akkor is előny, ha az Erdélyt és Magyarországot egyaránt birtokolja. Ezért küldött Bocskainak koronát, ezért címezte őt Magyarország királyának, ezért követett el mindent, hogy rábeszélje: lépjen fel a királyi trónra.

A fölkelők táborában megoszlottak a vélemények. A tiszántúli nemesség jó része a teljes függetlenség, a nemzeti királyság híve volt. Véleményüknek súlyt adott, hogy mögöttük álltak a hajdúk. A nyugati részek nemesei a Habsburgokkal történő kiegyezés politikáját képviselték. Álláspontjukat a fejedelem első tanácsosa, Illésházy István fogalmazta meg a legvilágosabban: *„Nincsen-é előttünk, hogy két nagy császár birodalma között vagyunk. Az török természet szerint mind hitünknek, s mind magunknak ellensége, szép szót ád-é most, segít is, bizony megveszi idővel az árát* [...] *Nem vött ő még ezideig senkinek sem országot, sem várat. Ezután sem veszen, bátor senki ahhoz ne bízzék. Az római császárnak is, ha ellenségi leszünk, télbe-nyárba rajtunk leszen, és bizony, meg nem állhatjuk végtére. Nem köllene ezért ez kevés maradékját hazánknak ilyen nyilvánvaló nagy veszedelmére hozni. A végére köllene dolgunknak nézni, nemcsak az eleire."*

Illésházy és a köréje csoportosulók szeme előtt mindenekelőtt a török veszély lebegett. Úgy vélték, a császár segítségével lehetséges az ellenállás, anélkül az ország menthetetlenül az oszmán hódítás áldozatává válik. Szinte bármilyen áron készek voltak az udvarral való megbékélésre, s ellenezték Erdély önállóságát, hiszen az az erők megosztását eredményezné. Ahogy Illésházy írta: *„Soha nem tetszett énnekem, és most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot kétfelé szakasszuk két birodalom alá, és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, az mint most vagyon az. Nem kellene azért így megszaggatnunk hazánkat."* Kelet-Magyarországon a fő veszélyt a Habsburg-uralomban, a Német Birodalomnak való alávetésben látták, s úgy vélték, hogy mivel a török ellen érdemleges segítség nem remélhető, a Portával kell megegyezni, még a függetlenség feláldozása árán is.

A MAGYARSÁG FENNMARADÁSÁÉRT

Bocskai a két szemben álló párt egyikéhez sem csatlakozott. Szíve szerint a függetlenség, a nemzeti királyság híve volt, de világosan látta, hogy a két nagyhatalom között *„ennyi sokfelől felhúzott fegyver közt"* az ország egymaga nem állhat meg, s a Habsburgokkal szembeforduló Magyarországnak a törökre kell támaszkodnia. Arra, hogy ez milyen következményekkel jár, ott volt történelmi példának *„az öreg János király"*, Szapolyai János esete. Ha pedig a császár karjaiba veti magát, ez nemzeti létének megsemmisüléséhez vezetne. Az egységes, önálló Magyarország feltámasztása tehát ebben a hatalmi helyzetben megvalósíthatatlan, ki kell várni az alkalmasabb időt. Addig is biztosítani kell viszont a magyarság fennmaradását. Ennek érdekében meg kell szüntetni a csak pusztító és eredménytelen háborút a török és a császár között, s ki kell egyezni mind a szultánnal, mind a császárral. Ennek súlyos ára van, de vállalni kell: az ország nyugati és északi része, a királyság maradjon a Habsburgok jogara alatt, a keleti rész, Erdély vállalja a török hűbéruraságot. Ezzel megoszlanak a hatalmi zónák, az erők kiegyenlítődnek, s mindkét nagyhatalmat féken tartja a másiktól való félelem.

Bécsbe küldött követeinek adott utasításában a fejedelem hangsúlyozta mind a Habsburgokkal (ahogy írta: a némettel), mind a törökökkel kötendő béke fontosságát. A török az ajtó előtt fekszik – olvassuk okfejtésében –, ha mozdul, útja Magyarországon át vezet, ami a magyarság pusztulásával jár. A császárnak most ugyan nincs elegendő ereje, hogy akaratát érvényesítse, mert a török csapatok itt vannak a fölkelők oldalán, de ha ősszel hazamennek, s addig nincs meg a béke, *„mi az derekas segítségtül megfosztatván, akkor onthatja alánk az forrót"*. Ezért a tárgyalásban *„mind a kettő között igen okosan és szorgalmatos vigyázással kell járnunk, és idejekorán csak arra kell gondot viselnünk, hogy hazánk szabadsága is helyre állíttassék, és a töröktől is hazánk végházi megoltalmaztassanak"*.

Erdély különállását Bocskai különösen fontosnak tartotta, mivel az nemcsak a külpolitikai helyzet egyensúlyának biztosítását szolgálja, hanem a magyarság belső fejlődésének bizonyos védelmét is. A Német Birodalom szempontjaihoz igazodó császár-királytól nem várható, hogy a magyar érdekeket képviselje, erre rá kell kényszeríteni, ám ehhez a magyar királyság népének sem lehetősége, sem ereje nincsen. Ahogy politikai végrendeletében a fejedelem kifejtette: *„valameddig az magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, az németnél lészen, és az magyar királyság is az németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nékik is oltalmokra, javokra lészen."* Ezért Erdélynek erőssé és naggyá kell válnia, még a királyság rovására is, *„mert ha mód lehet mennél nagyobbá nevelhetni, annál nagyobb s bizonyosabb erősségére lészen az mi nemzetünknek"*. Ezért követelte Bocskai a békekötésben a már korábban a fejedelemséghez csatolt tiszántúli megyéken kívül Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs területét, valamint a tiszai átkelőt védő Tokaj várát.

A Bocskai által elképzelt Erdély belügyeiben önálló, s a törökkel csak „jó korrespondenciákat" tart, ám nyilvánvaló volt, hogy a Portával szembe nem fordulhat, és a királyságnak sem adhat segítséget a török ellen. A helyzet normalizálódása tehát csak úgy jöhet létre, ha a török háború megszűnik, s „a két császár" egymással békét köt. Olyan békét, amelyben egyenrangú felekként szerződnek, s amelyet Bocskai közvetít.

A belső társadalmi konszolidálódásnak azonban belpolitikai feltételei is voltak: meg kellett oldani a hajdúság problémáját. A hajdúk a török háborúk kárvallottjai voltak, jobbágyok és szabad parasztok, sőt kisnemesek, akiknek faluját feldúlta a török vagy a tatár, sokuknak a családját is kiirtotta vagy rabságba hurcolta, s ők puszta életüket mentve egy szál karddal katonának álltak. Az embertelen sors őket magukat is embertelenné tette, a háborúban százával és ezrével pusztultak a csatamezőkön, viszonylagos béke idején viszont falvakra és nemesi kúriákra támadtak. A társadalomból kirekesztett, hontalan népelem lettek. Bocskai nekik köszönhette hadi sikereit, a szökött jobbágyokkal húsz-huszonötezer fősre dagadt hajdúsereg adta a fölkelés katonai erejét. A vármegyék, a földesurak a szökött jobbágyok kiszolgáltatását, a hajdúk földesúri hatalom alá kényszerítését követelték, s még Illésházy István is úgy vélte, hogy akire nincs szükség a végvárakban, az menjen vissza jobbágynak.

Bocskai messzebb látott náluk, s ezt az értékes katonaelemet meg akarta tartani az erdélyi fejedelmek, utódai támogatására is. 1605 végén kereken tízezer hajdút – seregének elitjét – telepített le az akkor Szabolcs megyéhez tartozó Debrecen környéki, a török által elpusztított részeken, s a székelyekéhez hasonló kiváltságokkal ruházta fel őket. Közösségi nemesi jogokat kaptak, földesurat nem szolgáltak, az erdélyi fejedelem szavára azonban kötelesek voltak fegyvert kötni és hadba vonulni. A hajdúk letelepítésével Bocskai eleven erődöt állított a hódoltság szélén a török terjeszkedés útjába, megmentette a pusztulástól a magyarság egy értékes elemét, ugyanakkor azzal, hogy szabad paraszti kiváltságokkal a kiváltságosok legalsó fokára emelte őket, rést ütött a merev társadalmi határokon. Ezt még fokozta azzal, hogy a hajdúk kapitányait szavazati joggal bebocsátotta az országgyűlésre.

1606 őszén, hosszas tárgyalások után aláírták a bécsi béke néven ismert megegyezést, mely orvosolta a vallási és az alkotmányos sérelmeket, s biztosította az Erdélyi Fejedelemség függetlenségét. Ezt követte a törökkel kötött zsitvatoroki béke, melyben Bocskai közvetítésével a császár-király és a szultán lezárta a tizenöt éve folyó háborút. Bocskai mindössze néhány héttel élte túl a béke aláírását, 1606. december 29-én meghalt. A 17. századi magyar történelem azonban az általa teremtett alapokon indult tovább. ◆ (1999/7.)

BENDA KÁLMÁN

Nagyvárad, 1913. november 27.
Budapest, 1994. március 13.

A történelemtudomány kandidátusa (1961), doktora (1979); az MTA tagja (1990: levelező, 1991: rendes); Széchenyi-díj (1992); Szent-Györgyi Albert-díj (1992)

MUNKÁSSÁGA

A 20. századi magyar történetírók nagy nemzedékének tagja, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Szabó István, Szekfű Gyula, Teleki Pál határozták meg pályáját. 1942-ben a Teleki Intézet munkatársa, majd igazgatóhelyettese lett. Miután 1948-ban elbocsátották állásából, a Magyar Országos Levéltárban tudott elhelyezkedni. 1957-től a Történettudományi Intézetben dolgozott. Életműve a 16–18. század politika-, diplomácia-, művelődés-, egyház- és eszmetörténeti kérdéseit fogja át. Nagy hangsúlyt helyezett a magyarországi reformáció történetének kutatására is. A múltat a saját kutatásai révén feltárt kútfőkre támaszkodva kívánta komplex módon rekonstruálni. Jelentősek a korszakra vonatkozó forráskiadásai (jakobinusok, moldvai csángók). Sokat tett a Habsburg uralkodók reálisabb megismertetéséért. Tanulmányai és könyvei beépültek az egyetemi oktatásba, több évtizeden át rendszeresen tartott rádióelőadásait az egész ország hallgatta.

FŐBB MŰVEI

Bocskai István, 1557–1606 (1942); Ráday Pál iratai. I–III. (1955–2003); A magyar jakobinusok iratai I–III. (1952–1957); A magyar jakobinus mozgalom története (1957); Pápai János törökországi naplói (1963); Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, 1600–1607 (1975); Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből (1978); Erdély végzetes asszonya. Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna (1986); Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország. Társszerk.: R. Várkonyi Ágnes (1988); Moldvai csángó-magyar okmánytár, 1467–1706 (1989)